

SHAHOBIDDIN NURIDDINOV,
*Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi,
filologiya fanlari doktori,
dotsent v.b.*

KOMIL XORAZMIY DEVONINING JANRIY TARKIBI TO'G'RSIDA

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek adabiyotining yirik vakili Komil Xorazmiy devonining janriy tarkibi tadqiqiga bag'ishlangan.

Maqolada shoir devonining mamlakatimiz va xorijdagi fondlarda saqlanayotgan qo'lyozma va toshbosma manbalari o'zaro qiyosiy tahlil qilingan. Devondan o'rin olgan lirik asarlarning janrlar bo'yicha tasnifi keltirilib, ularning soniga aniqlik kiritilgan.

Devon nusxalarini qiyoslash jarayonida ularda uchraydigan ayrim matniy tafovutlar tadqiq qilingan. Shuningdek, Komil lirik asarlarining asl nusxalari bilan ularning nashrlardagi variantlari o'zaro qiyoslanib, mavjud matniy tafovutlar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: devon, qo'lyozma, toshbosma, nashr, lirik janr, misra, bayt, band.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению жанровой состава поэтического дивана Камилы Хорезми.

В статье сравнительно проанализированы источники рукописи и литографии дивана поэта, хранящиеся в фондах нашей страны и за рубежом. Была приведена классификация лирических произведений из дивана по жанрам с уточнением их количества.

В процессе сравнения экземпляров дивана были изучены некоторые текстуальные различия, обнаруженные в них. Также сравниваются оригинальные копии лирических произведений Камилы и их версии в редакциях и указываются существующие текстовые различия.

Ключевые слова: диван, рукопись, литография, издание, лирический жанр, строка, бейт, куплет

Annotation: This article is devoted to the study of the genre composition of the poetic sofa by Kamil Khorezmi.

The article comparatively analyzes the sources of the manuscript and lithography of the poet's sofa, stored in the funds of our country and abroad. The classification of lyrical works from the sofa by genre was given, specifying their number.

In the process of comparing copies of the sofa, some textual differences found in them were studied. Also, the original copies of Kamil's lyrical works and their versions in the editions are compared and the existing textual differences are indicated

Key words: divan, manuscript, lithography, publication, lyrical genre, misra, beyt, couplet.

Kirish

O'zbek mumtoz she'riyatining zabardast vakili Komil Xorazmiy devonining bir necha qo'lyozma va toshbosma nusxalari yetib kelgan bo'lsa-da, uning muallif dastxati ma'lum emas. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon

Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida “Devoni Komil” nomi bilan beshta qo‘lyozma, uchta toshbosma saqlanadi. Shoir asarlari kiritilgan to‘plamlar, 1961-yilda adabiyotshunos Rahmat Majidiy tomonidan tayyorlangan “Tanlangan she’rlar” nashri ana shu manbalarga asoslangan. Komil devonining 1975-yilda amalga oshirilgan nashrida esa Sharqshunoslik instituti fondidagi 1949 va 1025 raqamli qo‘lyozmalarga tayanilgan [2]. Komil ijodini tadqiq qilgan M.Yunusov ham mazkur ikki qo‘lyozmani “shoirning hamma asarlarini o‘z ichiga olgan, mukammal deb hisoblash mumkin bo‘lgan” nusxalar ekanini qayd etadi [8:55-56]. Olimning bu fikrini mutlaqo to‘g‘ri deb qarash biroz bahsli masala. Negaki Komil Xorazmiyning nafaqat ushbu ikki nusxa, balki devon qo‘lyozma va toshbosmalarining hech biriga kirmagan she’rlari ham mavjud.

Maqsad va vazifa

Shoir ijodining katta qismini o‘z ichiga olgan nashrlar hamda “Devoni Komil”ning qo‘lyozma va toshbosma nusxalari, nazmiy asarlar o‘rin olgan boshqa manbalarni kuzatishlar ayni paytda adabiyotshunoslikdagi mavjud qarashlarni qayta tekshirish lozimligini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, Komil lirikasining janrlar ko‘lamini belgilash maqsadida mavjud birlamchi manbalarni sinchkovlik bilan tekshirish, tahlil qilish hamda ilmiy ma’lumotlarga oydinlik kiritish vazifasi komilshunoslikning dolzarb masalalaridandir.

Tadqiqot usullari

Mavzuni yoritishda “Devoni Komil”ning birlamchi manbalari, bayozlar, tarixiy asarlar va boshqa manbalar bilan lirik asarlarning nashr variantlari qiyosiy-tarixiy, matniy-qiyosiy, germe-nevtik tadqiq usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohazalar

Komil Xorazmiy lirik merosidan o‘rin olgan she’rlarni uch guruhda tasniflash mumkin: 1. Devon manbalaridan o‘rin olgan she’rlar; 2. Musavvada va bayozlardan o‘rin olgan she’rlar; 3. Imoratlar peshtoqiga bitilgan she’rlar.

1. Devon manbalaridan o‘rin olgan she’rlar. Shoir nazmiy merosining salmoqli qismi uning qo‘lyozma va toshbosma devonlaridan o‘rin olgani shubhasiz. Ma’lumki, “devonlar Sharq adabiyotida shoirlarning ijodini o‘rganishdagi birinchi asosiy manbalar hisoblanadi” [12:112]. Komil lirik merosini tadqiq qilishda ham uning devoni yetakchi manbadir. Aslida, shoir devoni qo‘lyozma va toshbosmalarining hech birini mukammal deb da’vo qilib bo‘lmaydi. She’rlar soniga ko‘ra nisbatan kattaroq hajmdagi nusxalarda ham matniy nuqsonlar mavjud. Devonning qo‘lyozma va toshbosma nusxalari ustida olib borilgan izlanishlar natijasida aksariyat she’rlarning barcha nusxalarda uchrashi kuzatilsa, ayrim she’rlar ikki yoki uch, hatto birgina nusxada uchrashi ham aniqlandi. Komil adabiy merosida o‘n uchta lirik janrga mansub she’rlar o‘rin olgan. Devon nusxalari tarkibidan joy olgan she’rlar soni quyidagi jadvalda berildi:

Saqlanish raqami	1949	1025	922/III	1035/IV	1119/IV	9881	8953	237
Ko‘chirilgan yoki nashr etilgan sanasi	1895	1895	1903	1900	1903	1880	1895	1910
G‘azal	200	204	204	170	183	74	136	126
Mustazod	1	1	1	1	1	-	1	1
Murabba’	2	2	2	1	1	1	1	
Muxammas	33	33	33	30	33	31	32	24
Musaddas	10	10	10	3	10	5	6	6
Musabba’	1	1	1	1	1	-	-	
Musamman	1	1	1	1	1	1	1	1
Qasida	6	5	4	4	4	4	5	4

Masnaviy	6	5	2	5	5	5	2	6
Muammo	3	3	3	-	-	-	-	-
Ta'rix	13	13	11	12	12	10	13	11
Ruboiy	13	13	13	15	14	2	11	11
Bahri tavlil	1	1	1	1	1	1	1	1

Shuningdek, “Devoni Komil”ning xorijiy mamlakatlar kutubxonalaridagi qo‘lyozma asarlar fondlarida saqlanayotgan nusxalari ham mavjud. Xususan, devonning bir nusxasi Sankt-Peterburgdagi Sharq qo‘lyozmalari instituti Samoylovich kolleksiyasida (B 1890 ashyo raqami bilan) saqlanadi. Ushbu qo‘lyozmadan shoirning g‘azal, mustazod, muammo, muxammas, musaddas, marsiya, musamman, qasida, ta’rix va bahri tavlil janrlarida yaratilgan asarlaridan tarkib topgan. Qo‘lyozma hijriy 1320 (m. 1902-1903) yilda nastaliq xatida ko‘chirilgan bo‘lib, 1908-yilda A.N.Samoylovich tomonidan fondga taqdim qilingan. Bundan tashqari, devonning yana bir nusxasi Turkiyadagi Sulaymoniya qo‘lyozmalari kutubxonasining Hoji Mahmud Afandi to‘plamida saqlanadi. Mazkur nusxada shoir qalamiga mansub 119 ta g‘azal, 32 ta muxammas, 5 ta musaddas, 11 ta ta’rix, 4 ta qasida, 5 ta masnaviy, bittadan murabba’, musamman janrlaridagi she’rlar va bahri tavlil o‘rin olgan. Devon so‘ngida kolofon yo‘qligi sababli qo‘lyozmaning kotibi va kitobat yili ma’lum emas.

Devon qo‘lyozmalarining so‘ngida kotiblar tomonidan berilgan qaydlarga ko‘ra ularning ko‘chirilgan sanasi ma’lum. Ular orasida 1949 raqamli qo‘lyozmaning ko‘chirilgan yili (nusxaning o‘zida qayd qilinmagan) “Sharq qo‘lyozmalari to‘plami”da “1313/1895-1896” deb ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, qo‘lyozma mazkur sanadan biroz avval ko‘chirilgan bo‘lishi mumkin. Birinchidan, ushbu qo‘lyozmada g‘azallar soni keyingi nusxalarga qaraganda to‘rtta kam. Ma’lumki, shoirning o‘zi yoki qo‘lyozma kotibi keyingi nusxalarni ko‘chirishda uni yangi she’rlar bilan to‘ldirib borgan. Ikkinchidan, 1025 va 922/III raqamli qo‘lyozmalar matnida qo‘shilgan g‘azallarning mazmuni shunday xulosa chiqarishga asos bo‘ladi. “*Manga, ey pari ko‘b itob aylama*”, “*Raqibi xorlar izzatmaob o‘ldi yana, afsus*”, “*Qolib ahhobdin tanhou zor o‘lg‘ong‘a yig‘larman*” g‘azallari zamona ahlidan norozilik, dunyo ishlaridan dilgirlik hamda umrning bevafoqligidan nadomat mazmunidagi g‘azallar shoir hayotining so‘nggi yillarida yaratilgan va ushbu ikki nusxaga kiritilgan. 1949 raqamli qo‘lyozma so‘ngida shoirning 1891-yildagi Toshkent safari taassurotlari natijasida yozilgan qasidasi o‘rin olgani esa nusxaning 1891 – 1895-yillar oralig‘ida ko‘chirilgan degan xulosa olib keladi.

Komil Xorazmiyning turli janrlardagi she’rlari XIX asrning 60-yillarida ko‘chirilgan bayozlarda ko‘plab uchrasa-da, bizga ma’lum devon qo‘lyozmalarining eng avvalgisi 1949 raqamli qo‘lyozmadir. Shoir she’rlaridan tarkib topgan birinchi toshbosma (1880-yil) “Devoni Komil” deb nomlansa ham devonchilik mezonlariga to‘liq javob bermaydi. Masalan, toshbosmada tartiblangan g‘azallar orasida “ث”, “ح”, “ز”, “ص”, “ط”, “ظ” harflari bilan tugallangan qofiya va radifli g‘azallar uchramaydi. Shunga ko‘ra uni to‘laqonli devon deyish to‘g‘ri emas. “Shoirilar o‘z she’rlaridan devon tuzishga yetuklik darajasiga yetganlaridagina jur‘at etganlar” [12:190]. Bizningcha ham, shoir yetmish yosh arafasida o‘z she’rlaridan devon tuzgan. Har holda devon manbalari shunday xulosa qilishga asos bo‘ladi.

Devon manbalarining o‘zaro qiyosiy tahlilini amalga oshirishda ulardan o‘rin olgan lirik janrlar bo‘yicha tadqiq qilish maqsadga muvofiq.

Ma’lumki, devon tuzishda, avvalo, g‘azallar joylashtiriladi. G‘azallarni tartiblashda shoir yoki tuzuvchi (kotib) tomonidan qat’iy qoidaga amal qilinishi lozim. Ya’ni g‘azallar qofiya yoki radifning so‘nggi tovushlariga qarab arab alifbosi ketma-ketligida joylashtirilgan. Komil qalamiga

mansub 207 ta gʻazaldan 206 tasi devon nusxalariga kirgan. Farq shundaki, ayrim gʻazallar baʼzi nusxalarda mavjud boʻlsa, boshqasida tushirib qoldirilgan. Masalan, eng koʻp gʻazalni oʻz ichiga olgan 1025 va 922/III raqamli qoʻlyozmalarda “*Bu bandani ayb aylasam oʻz boshinga qulluq*” va “*Inongʻon dilrabolar ahdigʻa yolgʻon emish, bildim*” misralari bilan boshlanuvchi gʻazallar qisqartirilgan. Ushbu gʻazallarning birinchisi 1035 va 1119/IV raqamli qoʻlyozma hamda 8953 raqamli toshbosmada mavjud boʻlsa, ikkinchi gʻazal manbalar orasida faqatgina 9881 raqamli toshbosmada uchraydi [14:48-49]. Manbalarda gʻazallarning tartiblanishi ham aynan bir-biriga muvofiq emas.

Ayrim gʻazallar esa sanoqli manbalardagina uchrashi kuzatiladi. Masalan, “Yigʻlarman” radifli ikki gʻazal devonning faqat 1025 va 922/III raqamli qoʻlyozmalarida uchraydi. “*Raqibi xorlar izzat maob oʻldi yana afsus*” misrasi bilan boshlanuvchi gʻazal esa shoir devonining birinchi toshbosmasida mavjud boʻlib, keyin koʻchirilgan qoʻlyozmalar va toshbosmalarning birortasida uchramaydi. Ayrim nusxalarda esa buning aksi oʻlaroq, baʼzi gʻazallar takror koʻchirilgan holatlar koʻzga tashlanadi. Masalan, 1025 va 922/III raqamli qoʻlyozmada umumiy hisobda 206 ta gʻazal mavjud boʻlib, ikkita gʻazal takror kelgan. 1025 raqamli qoʻlyozmaning 8^b-9^a sahifalaridan oʻrin olgan

امير لشكر صفدر عمر بن الخطاب
امور شرع خلافت دا ثانی اصحاب

bayti bilan boshlanuvchi oʻn bir baytli gʻazal 10^a-sahifada qayta koʻchirilgan. Gʻazalning yuqori qismida kotib tomonidan “ررکم” (takror) jumlasini keltirilgan. Xuddi shu kabi qoʻlyozmaning 9^{a-b}-sahifalarida keltirilgan

زهی محیط عدالت دا گوهر نایاب
خهی فریشته خصال مه ملک القاب

matlaʼli gʻazal ham 10^a-sahifaning hoshiyasida takror koʻchirilgan va kotib tomonidan “مکرر یازیلغان” (takror yozilgan) deb qayd qilingan.

Devon manbalaridagi gʻazallar matniga xos nuqsonlar ularning qisqartirilishida koʻrinadi. Buni devondagi birinchi gʻazaldayoq koʻrish mumkin. Masalan, ilk gʻazalning toʻrtinchi va sakkizinchi baytlari manbalarda quyidagicha:

مېرھن ایستادینگ کونین غه احکامینگ انفاذین
قیلوردا یوق نی بار و بارنی یوق یوق سنگا پیدا

نی ایشغه ذرّه یانگلیغ بولدی بی آرام بلبل لار
یوزینگ مھری شعاعین قیلماسه گل حُسنی تا پیدا

Gʻazal 1949 raqamli qoʻlyozma va Toshkent toshbosmasida 11 baytdan iborat. Ushbu ikki bayt devonning 1119/IV, 1035/IV, 922/III raqamli qoʻlyozmalar va 8953 raqamli toshbosmada uchramaydi, yaʼni 9 baytdan iborat. 1025 raqamli qoʻlyozmada gʻazal toʻliq koʻchirilib, kotib tomonidan yuqoridagi ikki bayt ustiga chiziqli tortilgan.

Devon manbalarining oʻzaro muqoyasa qilish natijasida qoʻlyozma nusxalardagi gʻazallar matnida kotiblar tomonidan tushirib qoldirilgan baytlar miqdori quyidagicha:

1949 raqamli qoʻlyozmada: 5 bayt.

1025 raqamli qoʻlyozmada: 7 bayt.

922/III raqamli qoʻlyozmada: 11 bayt.

1119/IV raqamli qoʻlyozmada: 17 bayt.

1035/IV raqamli qoʻlyozmada: 35 bayt.

Ko‘rinadiki, g‘azallar miqdori ko‘p bo‘lgan manbalarda “yo‘qotishlar” miqdori nisbatan kamroq. Bu esa, shoir g‘azallarini matnini tiklashda ularga tayanish lozimligini ko‘rsatadi.

2. Musavvada va bayozlardan o‘rin olgan she‘rlar. Komilning bir qator she‘rlari borki, ular yuqorida ko‘rsatilgan devon nusxalari tarkibiga kirmagan. Fonddagi 1284 raqamli qo‘lyozmada Komilning devon manbalariga kirmagan bir qator she‘rlari aniqlandi. Ushbu qo‘lyozma ayrim tavsiflarda shoir devonining bir nusxasi sifatida qayd qilinadi[6:134]. Biroq undagi she‘rlarning tartibsiz joylashishi, to‘liq emasligi hamda ko‘plab sahifalarning bo‘sh qoldirilgani uning devon emas, balki musavvada (oqqa ko‘chirilmagan dastlabki nusxa, qoralama) ekanini ko‘rsatadi.

Qo‘lyozmaning 5^b-sahifasida shoirning
اگر معشوق نینگ کویی ساری عزم آیلانسانگ نکرا
ایچیب کوکنارنی مست اول داغی اوغلاق کیبی سکرا

(Agar ma‘shuqning ko‘yi sori azm aylasang nakra,
Ichib ko‘knorni mast o‘l, dog‘i o‘g‘loq kibi sakra) –

matla‘si bilan olti baytli g‘azal [13:5^b] Komil she‘rlari kiritilgan boshqa biror manbada uchramaydi. Bizningcha, bu shoir ijodining dastlabki davrlarida yaratilgan g‘azallardan bo‘lib, devon tartib berilganda muallif uni tushirib qoldirgan. Shayx Sulaymon Buxoriy o‘zining “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” asarida so‘zlarni sharhlash uchun Lutfiy, Navoiy, Munis, Ogahiy kabi shoirlar bilan bir qatorda Komil Xorazmiy she‘rlariga ham ko‘p bora murojaat qiladi. Masalan, “Bakra (بکرة) – bir nav’ kichik bolidir, mohi. Komil:

Gar o‘lsa mastlig‘ durrini topmoq maqsading, ey rind,
Kirib ko‘knor daryosig‘a cho‘mgil o‘ylakim bakra. [15:80]

Lug‘atning 1880-yilda nashr etilgani inobatga olinsa, g‘azal Komil ijodi dastlabki davrlarida yaratilgan deb taxmin qilish mumkin.

Qo‘lyozmadagi yangi aniqlangan ikkinchi she‘r Komilning “*Istimo’ et sharh holi zorimni*” [13:59^b-60^a] deb boshlanuvchi murabba‘si bo‘lib, ushbu she‘r ham shoir devoni manbalarining hech biriga kirmagan.

To‘plamdan o‘rin olgan bir taxmis alohida diqqatga sazovor. Bu shoirning “*Vahki, ko‘zlarim giryon qildi la‘li xandonlar*” misrasi bilan boshlanuvchi o‘z qalamiga mansub g‘azalga bog‘langan taxmisdir [13:67^b-69^a]. Mumtoz she‘riyatimizda shoirning o‘zi yozgan g‘azalga muxammas bog‘lashi kamyob bo‘lsa-da, uchraydi. Xususan, Navoiy va Ogahiy ijodida bu kabi taxmislar uchraydi [11:196].

Bundan tashqari, shoirning fonddagi 5058 raqamli bayozdan o‘rin olgan Navoiy g‘azaliga taxmisi [5:133^a-134^a], Sharqshunoslik institutining Hamid Sulaymon fondidagi 797 raqamli bayozdan o‘rin olgan “Qasidai Komil” sarlavhali o‘ttiz baytli qasidasi, 1569/VI raqamli qo‘lyozma bayozga kiritilgan bir ruboiysi [2:581] ham devon manbalarining hech birida uchramaydi.

Devonga kirmagan she‘rlar qo‘lyozma bayozlardan tashqari toshbosma nashrlarda ham uchraydi. Masalan, “Bayozi yangi” nashridan o‘rin olgan “Muxammasi Komil bar g‘azali Fuzuliy” sarlavhasi yetti bandli taxmis birgina manbada uchraydi. Ma‘lumki, Fuzuliy ijodida Navoiyni o‘ziga ustoz deb bilgan, uning ijodidan ta’sirlangan. O‘z navbatida, o‘zbek mumtoz she‘riyatining ko‘plab vakillari Fuzuliy ijodidan ta’sirlanganlar. Uning asarlariga naziralar, taxmislar bog‘langanlar. Xususan, o‘zbek she‘riyatida Fuzuliy g‘azaliyotining eng sara namunalaridan bo‘lgan “O‘landin so‘r” radifli g‘azaliga o‘nlab taxmislar bitilgan va Komil Xorazmiy ham ushbu an’anani munosib davom ettiradi.

Umuman, ayni paytga qadar e'tibordan chetda qolib kelgan va noto'liq manba sifatida qaralgan 1284 raqamli qo'lyozma hamda bayozlar Komil lirik merosining yangi namunalarini taqdim etishi bilan qimmatli manbalardir.

3. Imoratlar peshtoqiga bitilgan she'rlar. Komil Xorazmiy qalamiga mansub yana bir turkum she'rlar borki, ular "*Ichan – qal'a*" davlat muzey – qo'riqxonasidagi ayrim imoratlarning turli o'rinlarida bitilgan. Ulardan ikkita she'r uch joyda – Muhammad Rahimxon II madrasasining shimoliy va g'arbiy peshtoqlari hamda kirish eshigi yuqorisidagi marmar lavhda bitilgan forsiy ta'rixlardir. Umuman, "madrasa ichki hovlisining to'rtta peshtoqiga Ogahiy va Komil Xorazmiyning ikkitadan she'riy ta'rixlari yozilgan. Ularda xonning sharofatidan mamlakat obod bo'lib, adolati jahonga yoyilgani, olimlar daraja topib, maqsadlariga yetishgani, xonning o'zi olim-u fozillarga g'amxo'rlik qilib, "Ilm-ma'rifat ma'dani" nomiga sazovor bo'lgani tarannum etiladi" [7:72].

Ulardan birinchisi g'arbiy peshtoqqa bitilgan ta'rix sakkiz baytdan iborat.

*Shohanshahi sitora sipahi falak makon,
Sultoni nuktadon xadivi mulknishon.*

bayti bilan boshlanuvchi ta'rixda shoir Muhammad Rahimxoni soniyning adolatli va ma'rifatparvar hukmdor sifatida tasvirlab, ushbu madrasani yuksak martabali olimlar uchun bunyod qilganini e'tirof etadi.

Madrasaning shimoliy peshtoqida ham xuddi shunday sakkiz baytli yana bir yangi ta'rix bitilgan.

Komil Xorazmiy turli voqealar munosabati bilan o'zbek va fors tillarida o'n to'rtta (shundan, 10 ta forsiy, 4 ta turkiy) ta'rix yaratgan bo'lib, ular shoir devonidan o'rin olgan. Devonning Sulaymoni kutubxonasida saqlanadigan 3303 raqamli nusxasida keltirilgan

*ظالمی بود در زمانه وزیر
از جفايش زمانه در ماتم*

bayti bilan boshlanuvchi o'n ikki baytli ta'rix devon manbalarining mamlakatimiz fondlaridagi hech bir nusxasida uchramaydi.

Yuqorida keltirilgan ta'rixlar esa Komilning ushbu janrdagi she'rlari ko'lamini yanada boyitish bilan ahamiyatli. Shu o'rinda Muso to'ra madrasasining kirish eshigiga bitilgan ta'rix to'g'risida ham aytib o'tish joiz. Ushbu madrasa qurilishga atab Komil Xorazmiy "Ta'rix Sayyid Muso to'ra"(7 baytli) hamda "Ta'rix digar Sayyid Muso to'ra"(8 baytli) sarlavhali ikkita ta'rix yozgan va ular shoir devonidan o'rin olgan.

Shu o'rinda yana bir jihatni ta'kidlash lozim. Shoir she'rlarining nashr variantlarida ayrim misra, bayt va bandlarning o'rin almashishi, qisqartirilishi yoki ayrim asarlardan olingan she'riy parchalarning mustaqil asar sifatida berilishi bilan bog'liq noto'g'ri talqinlar kuzatiladi. Masalan, "O'zbek adabiyoti" to'rt tomligining III tomida "Qit'a" sarlavhasi ostida berilgan quyidagi she'rga diqqat qilaylik:

*Har necha balo yetsa chekib bosh bukma,
Ta'jil yaqosig'a boshingni suqma,
Amroz, alam shiddatidin hovliqma,
Topg'ung yana, Komilo shifo, oshuqma,
Har kimsa aylasa oshuqmasni xayol,
Yafrog'ni yifak qilur, chechak bargini bol. [9:800]*

Ushbu she'r ayni shu sarlavha ostida "O'zbek she'riyati antologiyasi"da ham chop etilgan [10:278]. Ko'rinadiki, mazkur she'r qit'a emas. Avvalo, janriy xususiyatiga ko'ra qit'ada faqat juft misralar o'zaro qofiyalanib keladi. Yuqoridagi she'rning qofiya tizimi esa *a-a-a-a-b-b* shaklida. Ikkinchidan, Komil ijodi o'rin olgan manbalarda ta'rixga asoslangan qit'alargina mavjud, xolos. Shoirning "Tanlangan she'rlar" to'plamida esa ushbu she'r o'z janrini yana "o'zgartirgan", ya'ni "Ruboiy" va "Fard"ga aylangan:

Ruboiy

*Har necha balo yetsa chekib boshni bukma,
Ta'jil yaqosig'a boshingni suqma,
Amrozu, alam shiddatidin hovliqma,
Topg'ung yana, Komilo, shifo oshuqma.*

Fard

*Har kimsaki aylasa oshukmasiy xayol,
Yafrog'ni yifak kilur, chechak bargini bol.* [4:52]

Aslida, mazkur she'r Komil Xorazmiyning zamonaviy nashrlarga kiritilmagan musaddaslari-dan birining so'nggi bandidir. Shoir devonining qo'lyozma nusxalarida quyidagi tartibda ko'chiril-gan:

هر نيچه بلا يتسه چيكيب باش بوقمه
تعجيل يفاسيغه باشينگنى سوقمه
امراض الم شدتيدىن هاولوقمه
تايعونگ ينه كاملا شقا آوقمه
هر كيمسه كه ايلاسه آشوقماسنى خيال
يوفر اغنى ايفاك قيلور چچاك برگينى بال

Yetti banddan iborat ushbu musaddas bandlari so'ngida tarje' bayt qo'llangan bo'lib, ush-bu bayt Komilning ijoddagi ulug' salafi Alisher Navoiy ijodidan olingan. Ulug' shoir "Mahbu-bu-l-qulub" asarining "Podshohlar zikrida" deb nomlangan bobidagi "Tanbeh"lardan birida shun-day yozadi: "*Sabr bila ko'p bog'lig' ish ochilur, ishda oshuqqon ko'p toyilur, ko'p toyilg'on ko'p yiqilur. Ishda oshuqmoq yosh o'g'lon ishidur, sabr bila ish qilguvchi tajribalig' ulug' yoshlig' kishi ishidur.*"

Bayt:

*Har kimsaki aylamas oshuqmog'ni xayol,
Yafrog'ni ipak qilur, chechak bargini bol.*" [1:526]

Ko'rinadiki, Komil asarlari nashrlarida qit'aning bir bayti yoki fard sifatida berilgan qo'shmis-ra Navoiydan olingan va shoir musaddaslaridan birining tarje' baytidir.

Yuqorida keltirilgan har uchala manbada ham shoir asarlarini adabiyotshunos Rahmat Majidiy nashrga tayyorlagan. Katta hajmli she'rdan olingan bir parchani turli janrlar nomi ostida chop qilinishi tushunarsiz holat. Qolaversa, Komil devoni manbalarida "Qit'a" va "Fard" sarlavhasi bilan birorta ham she'ri mavjud emas.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Komil Xorazmiyning devoni manbalarini tadqiq qilish shoir

adabiy merosining janrlar ko‘lami bizga ma’lum bo‘lganidan ko‘ra kattaroq ekanini ko‘rsatadi. Devon tarkibiga kirmagan ko‘plab she‘rlar tadqiqi nafaqat shoir lirik merosi ko‘lami va janriy tarkibini kengaytiradi, balki o‘zbek mumtoz she‘riyati xazinasini yanada boyitishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. *Mahbub-ul-qulub*. TAT. O‘n jildlik. IX jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU, 2011.
2. Ash‘ori Komil. *Bayoz. Qo‘lyozma*. – Kotibi va ko‘chirilgan yili noma‘lum. O‘z R FA ShI Hamid Sulaymonov fondi. Inv. №.1569/VI.
3. Komil. *Devon*. Nashrga tayyorlovchilar: A.Hayitmetov, V.Mo‘minova. – Toshkent: 1975.
4. Komil Xorazmiy. *Tanlangan she‘rlar*. Nashrga tayyorlovchi: R.Majidiy. – Toshkent: O‘zadabiynashr, 1961. – B.52.
5. Muxammasot. *Bayoz. Qo‘lyozma*. O‘z R FA ShI asosiy fondi. Inv№.5058.
6. *Sobraniye vostochnix rukopisey Akademii nauk Uzbekskoy SSR. T.VII*. – T.: Izdatelstvo AN R Uz, 1964.
7. Xudoyberganov K. *Xiva dunyodagi eng ko‘hna qal‘a*. – Toshkent: 2012.
8. Yunusov M. *Komil Xorazmiy*. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1960.
9. *O‘zbek adabiyoti. To‘plam. To‘rt tomlik. III tom*. Nashrga tayyorlovchi: R.Majidiy. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1959. – B.800.
10. *O‘zbek she‘riyati antologiyasi. Besh tomlik. III tom. Tuzuvchilar: O.Sharafuddinov, A.Qayumov, R.Majidiy*. – Toshkent: O‘zadavnashr, 1961. – B.278.
11. *Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati*. – Toshkent: Akademyanashr, 2010.
12. Hayitmetov A. *Adabiy merosimiz ufqlari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997.
13. دیوان کامل. *Musavvada. Qo‘lyozma*. O‘z R FA ShI asosiy fondi. Инв. №.1284.
14. دیوان کامل. *Toshbosma*. O‘z R FA ShI asosiy fondi. Инв.№.9881.
15. شیخ سلیمان افندی بخاری . لُغَت چَغَتاي وَ تُرکی عثمانی . استانبول . ۸۹۲۱ .